

СОЦІАЛЬНА ІНЖЕНЕРІЯ ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

Мельниченко А.А.

к.філос.н., доцент кафедри філософії

Національний технічний університет України «КПІ»

В статті автор робить спробу обґрунтувати роль соціальної інженерії у забезпеченні сталого розвитку суспільства, який представляється як пріоритетна альтернатива майбутнього соціального поступу. Важливе місце у статті відводиться характеристичі підходів до розуміння феномену соціальної інженерії.

В статье автор делает попытку обосновать роль социальной инженерии в обеспечении устойчивого развития общества, которое представляется как приоритетная альтернатива будущего социального развития. Важное место в статье отводится характеристике подходов к пониманию феномена социальной инженерии.

The author makes an attempt to show the role of social engineering in sustainable development of society, which is presented as an alternative to the priority of the future social development. An important place is given in the article description of approaches to understanding the phenomenon of social engineering.

Сучасні суспільні процеси, очевидцями яких ми є, демонструють перманентно кризовий стан глобальної соціальної системи, для якої найбільш актуальним сьогодні постає пошук альтернативи свого розвитку. Поглиблення соціальних проблем, дисфункціональність управлінської системи на мікро-, макро- та мезорівнях, спонукають наукове співтовариство більш оперативно і комплексно реагувати на суспільні виклики. Але, до слова, значна частина наукового співтовариства теж загрузла в трясовині безсистемних постмодерністських блукань та імітацій наукових пошуків. Адже, за словами відомого російського науковця, громадського діяча і публіциста С. Кургіняна: «у сфері філософської думки відбувається криза постмодерну, яка є ознакою біфуркації» [1].

Дозволимо собі стверджувати, що ведучи мову про загальносистемну суспільну кризу, варто враховувати, що вона, в першу чергу, має своє коріння в системній кризі управління і тому подолання кризових явищ необхідно починати саме з нього. Автор вважає так, незважаючи на переконаність окремих дослідників в тому, що в конкретно-історичних умовах, які склалися сьогодні, управління активно використовується тільки як засіб, з допомогою якого буржуазія розраховує оздоровити соціальну систему, адаптувати її до нових умов, намагається знайти вирішення економічних, соціальних і політичних проблем, таких як: бідність, безробіття, посилення нестійкості всієї системи соціальних відносин... [2, 10]. Більше того, ми переконані, що історичний крах великої держави, себто Радянського Союзу, був пов'язаний не з невірністю обраного в 1917 році шляху, як про це хибно стверджує ціла низка дослідників, а з іншим – деконструкцією гуманістично-орієнтованої управлінської системи, якій стали властивими перетворені форми управлінських взаємодій (бюрократизм, клієнтізм, авторитаризм тощо). Сьогодні ж російський досвід демонструє, що країна протягом останнього десятиліття воскресає мов птах Фенікс з попелу саме завдяки налагодженню адекватного управління в державі. В цьому сенсі, одним з важливих моментів такого управління стало використання саме соціоінженерного підходу (можливо не завжди усвідомлюване). Маємо певну сміливість говорити про це, адже успішна реалізація національних проектів в Росії є ні чим іншим, як втіленням проектної складової управлінської діяльності, яка властива соціальній інженерії, бо «процес проектування, – підкреслював Е. Крік, – складає саму суть інженерної справи» [3, 29]. Додамо, що програма реалізації російських національних проектів виявилася творчою ідеєю, яка не вписується в попередню бюрократичну логіку, тобто стару систему управління, а тому – імперативом соціоінженерної діяльності теж повинна бути творчість як спосіб здійснення гуманізму.

Варто зауважити, що однією з найбільш плідних і цікавих теоретичних альтернатив обґрунтування майбутнього поступу глобальної та локальних соціальних систем сьогодні є концепція сталого (стійкого) розвитку суспільства. Звичайно, ця концепція має силу-силенну критиків, але часто через те, що її провідні ідеї сприймаються та інтерпретуються досить спрощено і однобоко. Разом з тим, концепція сталого розвитку є найбільш привабливим на сьогодні соціально-філософським підходом для оцінки минулого і майбутнього світової спільноти, бо вона долає крайнощі і недоліки як лінійно-стадіального підходу до історії, так і локально-цивілізаційного. Ми ж, у свою чергу, розглядаємо концепцію стійкого розвитку як концепцію керованого розвитку, яка в своїй основі має гуманістичний імператив майбутнього поступу людства. І в цьому контексті, соціальна інженерія як сукупність відповідних наукових знань та соціально-управлінських практик, має беззаперечний потенціал для забезпечення сталого (стійкого) розвитку соціальних систем.

Характеризуючи сучасний стан загальносоціологічної розробки проблеми, що нас цікавить, важливо враховувати, що загальним стрижнем при розгляді будь-якого з аспектів управління є та

обставина, що в нинішніх суспільних умовах об'єктом управління і, зокрема, соціоінженерної діяльності виступають не тільки і не просто окремі сфери суспільного життя, а й весь комплекс його виробничо-технічних, економічних, соціально-політичних, інформаційно-комунікативних процесів.

З огляду на вищевказане **метою** нашого дослідження є обґрунтування потенціалу соціальної інженерії у забезпеченні сталого розвитку соціальних систем. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

- на основі існуючих підходів дати авторську інтерпретацію феномену *соціальна інженерія* в поняттях і категоріях соціології управління;
- охарактеризувати гуманістичний потенціал концепції сталого розвитку суспільства;
- обґрунтувати необхідність звернення управлінської теорії та практики до соціоінженерного підходу в сучасних умовах;
- з'ясувати шляхи забезпечення стійкості соціальних систем крізь призму соціоінженерного підходу.

Міждисциплінарний характер нашого дослідження змушує звертатися до теоретичних надбань як теорії управління, так і соціології. Крім того, безперечно важливим є врахування надбань світової філософської думки як загальної методології будь-якого наукового дослідження.

Відзначимо, що ідея взаємозв'язку соціології та управління підкреслювалася ще з часу появи наукового соціологічного знання. До прикладу, О. Конт вважав, що соціологія повинна знати, щоб передбачати, а передбачати, щоб управляти (до питання прогностичної функції соціологічного знання і її ролі в управлінні ми ще повернемося нижче). Не менш відомий соціолог П. Сорокін стверджує, що завдання соціології – це лікування соціальних хвороб, забезпечив нам обґрунтування теоретичної основи соціальної інженерії як технологічного способу цього «лікування». Схожі думки висловлювали Т. Парсонс і Р. Мертон, які з хворобами суспільства ототожнювали соціальні проблеми, віддаючи перевагу соціології як способу їх осягнення і вирішення. Вказані науковці також підкреслювали взаємозв'язок соціології та управління, адже Т. Парсонс стояв на тій позиції, що створення повноцінної теорії дії в соціології видається можливим, якщо вбачати в ній управлінську науку. Він писав: «Дійсно, я переконаний, що хороша загальна теорія в сфері соціальної дії, незалежно від того, наскільки міцно вона заснована на одній дисципліні, невідворотно є менеджеріальною теорією» [4, 67].

Надзвичайно важливий внесок у розвиток соціальної інженерії (CI) зробили радянські дослідники О. Гастев (керівник Центрального інституту праці в період 1921-1938 рр.) та М. Вітке (засновник радянської школи «людських відносин»). Як Гастев, так і Вітке були переконані у тому, що саме специфіка трансформації тогочасного соціалістичного суспільства є предметом соціальної інженерії або ж соціального управління, які мають спиратися на міцний базис науки і досвіду. Адже були потрібні не тільки наукові знання, але й техніка управління людьми, бо соціалістичне суспільство тоді заново будувало не тільки держапарат, але й створювало для нього нових людей, в нових умовах і для нових цілей (схоже завдання стоїть сьогодні при формуванні засад забезпечення сталого розвитку суспільства). Тому соціальна інженерія, на їх думку, не є екстраординарним і тимчасовим заходом, а постає як постійний, довготривалий соціально-економічний засіб суспільних трансформацій, що торкаються самого фундаменту суспільства – продуктивних сил і виробничих відносин. Крім того, вказані науковці вбачали гуманістичний характер соціоінженерного підходу, що є надзвичайно важливим у контексті нашого дослідження. М. Вітке писав у 1924 р. таке: «Нову науку – соціальну інженерію – характеризує та обставина, що сьогодні господарська практика повинна рахуватися з людиною, як з активним фактором, а не пасивним елементом виробничого процесу» [5]. Згадані вище дослідники, не тільки побачили необхідність створення нової соціальної науки – соціальної інженерії, але і визначили у загальних рисах її предмет і сферу застосування. Хоча, на наш погляд, соціальна інженерія у них розумілася досить вузько, як технічна діяльність з удосконалення організації виробництва, яка враховує роль соціальних факторів. Але таке трактування з їх боку було виправданим, адже у той час країна намагалася насамперед побудувати ефективне індустріальне виробництво. Тому уявлення про управління було відповідним духу того часу: «сучасний адміністратор – це насамперед соціальний технік або інженер – в залежності від його становища в організаційній системі – будівничий людських відносин» [6, 72]. Під організаційною системою, на наш погляд, тут варто розуміти як окремі колективи, підприємство, галузь, регіон, так і державу загалом.

З огляду на підхід одного з основоположників CI американського вченого К. Поппера, соціальна інженерія (*social engineering*) – це сукупність підходів у прикладних соціальних науках, які зорієнтовані на: зміну поведінки й установок людей; на вирішення соціальних проблем, на адаптацію соціальних інститутів до умов, що змінюються; на збереження соціальної активності (але в жодному разі – не соціального активізму). Нам імпонує досить широке трактування ним соціальної інженерії, але обмеження даного наукового напрямку суто прикладним характером дещо звужує його предметне поле. Проте відмітимо, що ідеї К. Поппера про застосування соціоінженерних методів для проектування інститутів і систем на соціальному рівні не знайшли відображення в реальній політиці багатьох сучасних країн, хоч необхідність розбудови стійких

соціальних систем доводить життєву потребу в розвитку макросоціальної інженерії з врахуванням її гуманітарної складової.

Серед сучасних дослідників феномену соціальної інженерії, в першу чергу, варто виокремити російських науковців Ю. Резніка та В. Щербину. Крім цього, важливі напрацювання у дослідженні вказаного управлінського феномену мають О. Голотін, В. Дудченко, Н. Копцева, А. Кравченко, Н. Ліпатова, В. Макаревич, А. Никифоренко, Н. Никифоренко, В. Патрушев, В. Подшивалкіна, І. Попова, Г. Почепцов, І. Слепенков, Є. Суїменко, В. Фадєєва, А. Ячний та інші.

На сьогоднішній момент в західній науковій традиції та управлінській практиці соціальна інженерія розвивається за наступними напрямками: 1) розбудова соціальних інститутів, наприклад, державне будівництво і реорганізація державних органів влади; 2) регіональне будівництво; 3) формування місцевих співтовариств; 4) розбудова організацій або «організаційна інженерія»; 5) формування цільових груп і команд.

Повертаючись до концепції сталого (стійкого) розвитку, нагадаємо, що про неї було вперше заявлено у відомій Доповіді Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку «Наше спільне майбутнє» в 1987 р., а п'ять років після цього проблематика сталого розвитку стала предметом спеціального розгляду на найбільшій в історії Конференції ООН у Ріо-де-Жанейро (червень, 1992 р.). і з того часу неодноразово ставала об'єктом обговорення представниками науки і політики багатьох країн. Всесвітній саміт зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (ПАР) у 2002 р. підтвердив актуальність даної проблеми для усього міжнародного співтовариства, а проведення Конференції ООН зі сталого розвитку (Саміт «Ріо+20») у червні нинішнього року засвідчує важливість вирішення раніше озвучених проблем. Зараз переважна кількість фахівців правомірно вважає, що розвиток людства саме в умовах ринкових відносин зайшов у глухий кут і, якщо у найближчі роки не відбудуться істотні зміни у способі життя людей, то неминучими будуть катастрофічні наслідки. На думку окремих футурологів людство навряд-чи переживе ХХІ століття, якщо суттєво не зміняться цінності людей і «людські якості». Теоретично для цього існують дві альтернативи - біологічна і соціальна. Однак, біологічна альтернатива наштовхується на багато етичних проблеми і загалом суперечить ідеям гуманізму. Тому, соціальна альтернатива видається більш кращою, бо заснована на використанні методів соціальної інженерії, які мають на меті «виправлення» людини шляхом «виправлення» соціального світу, тобто соціальних реальностей, створюваних самими людьми. Таким чином, на думку В. Франчука, метою сучасної соціальної інженерії є поступове вдосконалення людини, як моральної особистості, шляхом вдосконалення її соціального світу, тобто оточуючих її соціальних реальностей, завдяки яким відбувається її соціалізація і моральне виховання [7].

Разом з тим, стійкий соціально-інституціональний розвиток виступає як засіб перспективних змін соціальних систем. При цьому важливим є те, що саме у правильному викладі концепції стійкого розвитку, людський потенціал, його якісне і кількісне зростання повинні стати критеріями гуманістичного розвитку суспільства, діяльності інститутів влади. Перехід на шлях стійкого розвитку може бути реалізований лише через широке і системне використання в практиці досягнень науки, але і сам спосіб організації сучасних наукових знань потребує істотних перетворень. При цьому стійкість (сталість) ми розглядаємо з позицій підходу запропонованого В.О. Босенко, а саме виходячи з думки, що «система є тим більше стійкою, чим більше вона є нестійкою». Звичайно таку думку справді можна вважати парадоксальною, якщо плутати внутрішню суперечливість із зовнішньою, робити підміну першої другою. Саме тому, ми на відміну від багатьох прихильників концепції стійкого (сталого) розвитку, розуміємо «стійкість» не як непорушність, усталеність, а як самозмінюваність, самозаперечність та самопоновлення.

Необхідність соціальної інженерії в контексті забезпечення стійкого розвитку соціальних систем полягає у тому, щоб лікувати «хворі» соціальні системи шляхом їх модернізації, оновлення, а також займатися розбудовою нових соціальних утворень, більш досконалих порівняно з існуючими. Для цього соціальні інженери повинні досконало знати діалектику суспільних відносин, тобто розуміти не тільки особливості впливу людини на суспільство, а й можливості впливу соціальних систем на людей. На жаль, до цього часу багато хто вважає, що соціоінженерна діяльність призначена суто для обслуговування конкретних організацій, оптимізації соціальних параметрів їх діяльності (підвищення продуктивності праці, покращення соціально-психологічного клімату тощо), а не для здійснення цілеспрямованих трансформацій усєї глобальної суспільної системи.

Відзначимо, що на сьогодні немає єдиного визначення поняття соціальної інженерії. Значення цього поняття варіюється в залежності від науково-філософських поглядів дослідників і в деяких випадках редукується до значення напрямку прикладної соціології чи навіть до маніпуляційної технології.

Відповідаючи на запитання про статус та розуміння соціальної інженерії, варто звернути увагу на плідність студій найбільш відомого дослідника цього феномену на пострадянському просторі – Ю. Резніка, який притримується достатньо широкого трактування, розглядаючи СІ як сферу науково-практичної діяльності, пов'язану із застосуванням інженерного підходу до створення і зміни соціальних систем, у тому числі соціальних інститутів, організацій, регіональних систем управління,

робочих груп тощо [8]. Відзначимо, що доволі прийнятним для нашого дослідження є гранично широке розуміння соціальної інженерії, представлене у «Короткому словнику з соціології» (укладач - О.Голованов), згідно з яким, вона розглядається як «спеціально організована діяльність, спрямована на трансформацію соціальної реальності (реконструкцію старої або конструювання нової) з допомогою соціальних технологій».

В Оксфордському словнику по соціології термін «соціальна інженерія» («social engineering») означає запланований соціальний розвиток чи соціальні зміни [9, 630]. А сталий (стійкий) розвиток соціальних систем, якраз і передбачає планомірність реалізації.

Доктор філософських наук, професор та головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України Є.І.Суїменко зазначає, що соціальна інженерія є відносно молодого наукою, яка претендує на сукупність тих специфічних знань, які направляють, впорядковують та оптимізують процес створення, модернізації та відтворення нових (штучних) соціальних реальностей. На його думку соціальна інженерія певним чином добудовує соціологічну науку, завершує її на фазі перетворення наукових знань на моделі, проекти та конструкції соціальних інститутів, цінностей, норм, алгоритмів діяльності, відносин, поведінки [10, 83-84]. Таке визначення також допомагає краще зрозуміти і проінтерпретувати сутність соціальної інженерії.

Таким чином, предметна сфера соціальної інженерії характеризується такими рисами: а) орієнтацією на вивчення і зміну об'єктів особливого класу (штучні соціальні системи); б) установкою на застосування наукових методів і засобів у практиці соціального управління; в) особливим способом управлінського впливу на соціальні системи; г) внутрішньою диференціацією відповідно до типу об'єкта і використовуваними підходами [11, 92].

Підсумовуючи викладене зазначимо, що потенціал соціальної інженерії у забезпеченні майбутнього гуманістичного поступу людства може бути охарактеризований наступною думкою: «Мета всіх гуманітарних і соціальних наук, мета культурної антропології – це соціальна інженерія, прагнення управляти соціальними процесами розумно, на науковій основі передбачати можливі навмисні і ненавмисні зміни соціальних інститутів» [12].

Якщо є певна суспільна практика – соціальна інженерія, то з необхідністю є й суб'єкт цієї практики – соціальний інженер. Якими ж якостями, повинен володіти майбутній фахівець даного профілю? Це: потужні інтелектуальні здібності і здатність до адекватної рефлексії проблемних ситуацій, креативність, здатність до організації взаємодії, високі особистісні, комунікативні та морально-етичні якості (принциповість, чесність, наполегливість і ініціативність). Але головне, що необхідно враховувати при підготовці такого фахівця - це зорієнтованість на управління соціальними процесами, бо соціальна інженерія як професія є перш за все управлінською діяльністю. Тому і спеціаліст цій сфері повинен бути підготовлений як управлінець. Причому, не як керівник, а саме як управлінець, що володіє необхідними знаннями, компетенціями і досвідом [8].

Важливо, що соціоінженерний підхід в управлінні корелює з діяльнісним підходом у філософії та соціології, адже тут об'єкт розглядається через призму практичної діяльності суб'єкта управління.

Одним з найбільш важливих положень, які використовуються у соціоінженерному підході, є теза про спадкоємність у розвитку соціальних систем. Вона, на думку В.Щербини, впливає з уявлення про природу будь-якої соціальної цілісності як «соціального організму», що самоорганізується та самовдосконалюється, поетапний (стійкий) розвиток якого визначається конкретною ситуацією, а перехід до більш високої фази обумовлюється повнотою і якістю проходження попередньої фази розвитку. На цьому базується прогностична орієнтація запропонованого підходу [13, 84].

Хибною, на наш погляд, є поширена думка, щодо типізації та рутинізації основних процедур соціальної інженерії. Безперечно, соціоінженерний підхід крім технологічної складової, повинен мати креативну складову, яка б забезпечувала адекватну взаємодію в межах управлінської системи.

Для ефективного управління інституційними змінами в суспільстві, а саме на необхідності цих змін роблять наголос теоретики концепції сталого розвитку суспільства, потрібно знання вихідних принципів соціоінженерної діяльності. По-перше, це – принцип єдності соціальних, культурних та особистісних змін системи, не тотожних одна одній. По-друге, принцип випереджаючого розвитку культури (культурної підсистеми) по відношенню до соціальної організації встановлює пріоритетний розвиток тих чи інших підсистем соціальних інститутів та організації. Третій принцип – принцип пропорційного і збалансованого розвитку особистісної та соціально-організаційної підсистем суспільства – встановлює адекватне співвідношення між різними типами інституційних змін. Згідно з цим принципом однією з умов успішної соціоінженерної діяльності є врахування менталітету або, кажучи словами Е. Фромма, соціального характеру людей, що втягуються в перетворювальні процеси і, як відомо, змінюються набагато повільніше, ніж самі соціальні інститути та їх матеріальне оточення. Принцип поступовості (поетапності) і локального характеру змін, сформульований вперше К. Поппером, протистоїть утопічному підходу в соціальній інженерії. Він заперечує можливість радикальних змін соціальних систем як на макро-, так і на мікрорівні,

оскільки подібні дії можуть привести в разі їх реалізації до деструктивних наслідків, подолати які буде вкрай важко. Згідно з принципом субсидіарності вирішення проблем управління, у тому числі проблем, пов'язаних з побудовою нових інститутів і організацій, приймається на максимально низькому рівні [14].

Навряд чи можна погодитися з думкою Ю.Резніка, що соціально-інженерна діяльність, масштаби розвитку якої ще незначні, незабезпечена спеціалізованим проектуванням і відпрацьованими технологіями, а соціальне проектування та програмно-цільове управління - багато в чому ще справа майбутнього [15]. Насправді ж сьогодні накопичений досить серйозний арсенал соціальних технологій управлінської діяльності і, в першу чергу, технологій діагностування стану соціальних систем, оцінки їх стійкого розвитку тощо. Інструментом діагностики виступають різноманітні методи соціологічного дослідження: якісні та кількісні, опитувальні і неопитувальні тощо. Більше того, комп'ютеризація та інформатизація забезпечує можливість для діагностики і моделювання механізму взаємодії природних і штучних процесів у розвитку соціуму, що дозволяє здійснювати соціальне управління на підставі усвідомлених уявлень про наслідки того чи іншого рішення. Управлінська мета вважається досягнутою, коли набір виявлених в ході діагностування проблем знімається. Цей підхід сьогодні активно реалізується в рамках організаційного консультування, соціології нововведень, при вирішенні завдань підбору, оцінки та підготовки кадрів.

Відзначимо, що на сьогодні ще залишаються питання в окресленні предметного поля, концептуалізації соціоінженерної діяльності, виявленні її місця в системі соціогуманітарного знання, пошуку теоретичних основ. Для успіху перспективного планування на користь сталого розвитку суспільства важливо: реалізовувати ті чи інші проекти як системи зі зворотнім зв'язком, створювати структури, що здатні забезпечити систематичний збір даних, їх своєчасний аналіз і розробку пропозицій на основі цього аналізу, мати соціальних інженерів, здатних досягнути загальну логіку процесу, оцінити позитивні й негативні результати, своєчасно поставити нові задачі.

Література

1. Кургинян С.Е. Слабость силы / С.Е. Кургинян // Аналитика закрытых элитных игр и её концептуальные основания. – М.: ЭТЦ, 2006. – 388 с.
2. Керимова Т.В. Управление в социалистическом обществе: вопросы теории / Т.В. Керимова. – М.: «Знание», 1976. – 64 с.
3. Крик Э. Введение в инженерное дело / Э. Крик. – М: Наука, 1970. – 176 с.
4. Парсонс Т. Общетеоретические проблемы социологии / Т. Парсонс // Социология сегодня. Проблемы и перспективы. Американская буржуазная социология середины XX века. – М., 1965. – С. 25-67.
5. Витке Н.А. Организация управления и индустриальное развитие. (Очерки по социологии научной организации труда и управления) / Н.А. Витке. – М.: НКРКИ СССР, 1924. – 206 с.
6. Бурдянский И.М. Научная организация труда / И.М. Бурдянский – Л., 1925.
7. Франчук В.И. Основы современной социальной инженерии. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://socioengin.narod.ru/ossinzh.htm>). Станом на 01.04.2012.
8. Резник Ю.М. Социальная инженерия как профессия / Ю.М. Резник // Известия Томского политехнического университета. – 2011. – Т. 318. – № 6. – С.124-130.
9. Oxford Dictionary of Sociology / Marshall G. (ed.). – Oxford, N.Y.: Oxford University Press, 1998. – 845 p.
10. Суименко Е.И. Социальная инженерия: к вопросу в научном статусе // Соціологічна наука і освіта в Україні: Зб. наукових праць. – Выпуск №1. – К.: МАУП., 2000. – С 82-97.
11. Резник Ю.М. Социальная инженерия: предметная область и границы применения / Ю.М. Резник // Социологические исследования. – 1994. – № 2. – С. 87-96.
12. Natalia P. Koptzeva. Cultural and Anthropological Project at Social Engineering (Methodological Problem at Modern Applied Culture Studies) // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2009. – № 3. – P. 22-34.
13. Щербина В.В. Проблемы технологизации социоинженерной деятельности // Социологические исследования. – 1990. – № 8. – С. 78-85.
14. Резник Ю.М. Социально-гуманитарные технологии управления: специфика и возможности применения // Вестник РГУ им. С.А.Есенина. – 2010. – № 4(29). – С. 91-105.
15. Резник Ю. М. Социальная инженерия в системе социологического образования / Ю. М. Резник // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 14-22.